

Банк рискларини олдини олиш ва минималлаштириш масалалари

Шерзод Ҳамроев
ДТИУ

Аннотация: Ушбу мақолада банк рисклари тушунчасининг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари, турлари, уни аниқлаш, олдини олиш ва минималлаштириш масалалари назарий ва амалий жиҳатдан ёритилган.

Калит сўзлар: банк рисклари, рисклар мониторинги, рискларни бошқариш, стресс-тест, «учта ҳимоя чизиги»

Issues of banking risks prevention and minimization

Sherzod Khamroev
Tashkent State University of Economics

Abstract: In this article, the essence of the concept of bank risks, their causes, types, and the issues of its identification, prevention and minimization are explained theoretically and practically.

Keywords: bank risks, risk monitoring, risk management, stress test, “three lines of defense”

Жаҳон молия тизимининг глобал ўзгариши шароитида банкларнинг молиявий барқарорлигини ошириш зарурати тобора ортиб бормоқда. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (OECD)нинг «COVID-19 инқирози ва банк тизимининг барқарорлиги» ҳисоботида қуйидагилар алоҳида таъкидланган: «...коронавирус пандемияси оқибатида юзага келган рисклар банкларнинг молиявий барқарорлигига ўз таъсирини кўрсатди. Пандемиянинг иқтисодий таъсири банкларнинг муаммоли кредитлар ҳажмининг сезиларли даражада ошиши, банк активлари сифати ва даромад кўрсаткичларининг ёмонлашувига олиб келди»¹. Бу эса, ўз навбатида, банк рискларини мониторинг қилиш, уларни самарали бошқариш тизимини тартибга солишни такомиллаштириш, банк тизими барқарорлигини таъминлашда рискларни мониторинг қилишнинг замонавий ёндашувларини ишлаб чиқишни талаб этади.

¹ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-markets/COVID-19-crisis-and-banking-system-resilience.pdf>

Жаҳонда банк рискни бошқариш ва уларни мониторинг қилиб бориш тизимида йўл қўйилган камчиликлар нафақат мамлакат банк тизимининг инкирозли ҳолати авж олишига, балки молия бозорининг бошқа сегментларига трансформацияланиши ҳисобига мамлакат миқёсида тизимли рисклар юзага келиши, хусусан, ривожланган давлатлардан бири ҳисобланса-да, АҚШ тижорат банклари ва ипотека ташкилотлари томонидан ажратилган кредитлар таркибида муаммоли кредитлар салмоғининг асоссиз кўпайишига йўл қўйиш натижасида ишончсиз қарз олувчилар ўртасида кредитни қайтармаслик ҳолатлари кескин ортиши, молия бозорида ипотека қимматли қоғозлари инвестицион жозибдорлигининг шиддат билан пасайишига олиб келмоқда.

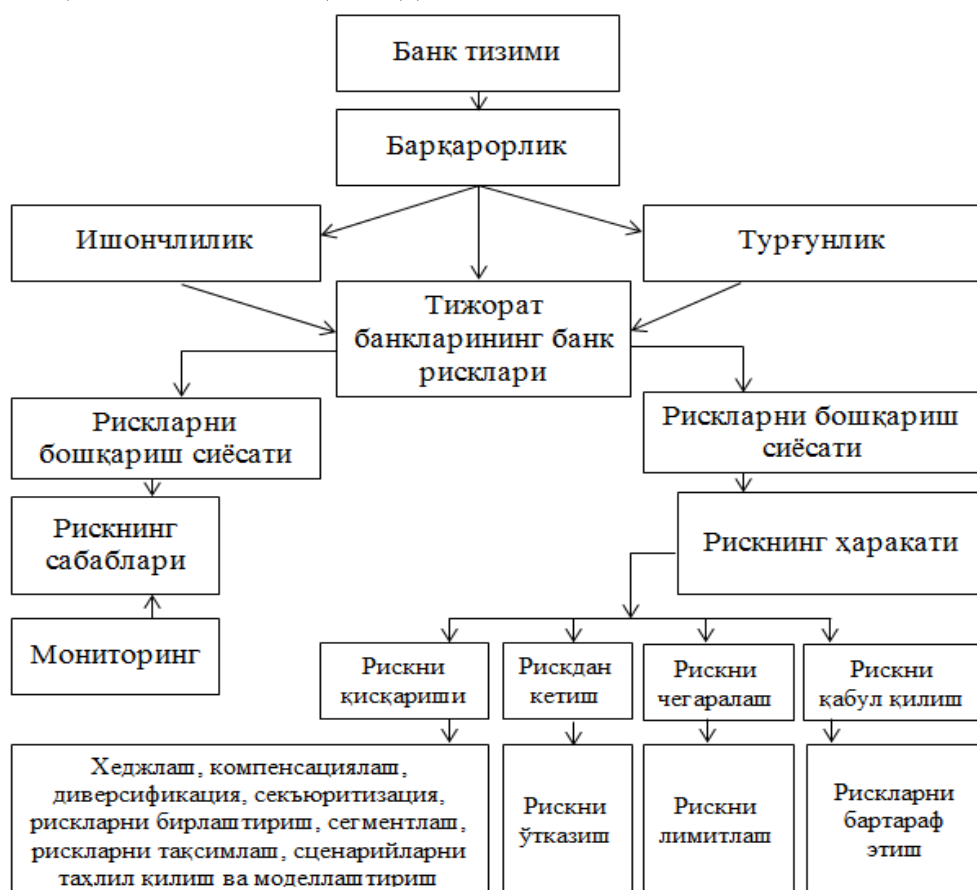
Ўзбекистонда 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида банк тизимида халқаро валюта жамғармаси кўмагида иқтисодиётда вужудга келиши мумкин бўлган рискларни аниқлаш, уларнинг банк тизими барқарорлигига таъсирини баҳолашга қаратилган стресс-тест моделларини ишлаб чиқиш ҳамда юзага келиши мумкин бўлган молиявий йўқотишларга банкларнинг бардошлилигини таъминлаш мақсадида макропруденциал буферлар яратиш чораларини кўриб бориш устувор вазифалар сифатида белгиланган. Мамлакатимизда мавжуд банк рискларини мониторинг қилиш тизимининг ҳозирги ҳолатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банкларида мониторинг қилишда яхлитлик ва мувозанат мавжуд эмаслиги, норматив-ҳуқуқий қонунчиликнинг тарқоқлиги ва услубий таъминотнинг замонавий талабларга жавоб бермаслиги, банк тизимида рўйхатга олиш компонентининг устунлиги ҳамда диагностика ва прогнозлаш функциялари етарли даражада шаклланмаганлиги банк рискларини комплекс мониторинг қилиш миллий тизимини назарий ва услубий жиҳатдан такомиллаштиришни талаб этади.

«Банк рискларини мониторинг қилиш» тушунчасининг тарихий ўзгаришини таҳлил қилиш, шунингдек, унинг мазмунини очишнинг асосий ёндашувлари генезисининг таҳлили мониторингнинг кўп қиррали ва турли йўналишли намоён бўлиш хусусиятига эга деган хулосага келишга имкон берди. Олиб борилган тадқиқотлар асосида муаллиф томонидан банк рискларини мониторинг қилиш – назоратнинг функционал шакли ҳисобланиши (амалда у баҳоланувчи индикатор параметрлари таржимонидан фойдаланган ҳолда банк рискларининг ҳолатини мониторинг қилиш, баҳолаш ва прогноз қилиш учун узлуксиз диагностика жараёни кўринишидаги рискларни бошқаришни англатади) ҳамда молиявий фаолиятнинг ижтимоий аҳамиятга молик соҳаларида рискларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши таҳдидларига қарши курашиш тизимини (зарур назорат муҳитини сақлаш ҳамда рисклар ва уларнинг оқибатларини камайтиришга қаратилган тизим), шунингдек, банк тизими

бошқарувининг барча даражаларида мустақил фаолият шаклини (тижорат банклари, уларнинг мутахассислари ва ихтисослаштирилган бўлинмаларининг махсус воситалар ва услубий техникалардан фойдаланган ҳолда ташкил этилган фаолият шакли) ҳосил қилади, деган хулоса шакллантирилди.

Банк рисклари мониторингини ўтказиш ва ривожлантириш амалиёт учун ҳам, назария учун ҳам нафақат риск-хавфлар тўғрисида тезкор маълумот олиш имконини беради, балки бу йўналишдаги замонавий тенденция ва механизмларини аниқлаш, шунингдек, банк секторининг ривожланиш истиқболлари ҳақида хулоса чиқариш имконини ҳам беради.

Шу муносабат билан банк рискларини мониторинг қилиш ва баҳолашнинг бундай тизимига эҳтиёж мавжуд бўлиб, бу алоҳида кўрсаткичларнинг банкларнинг ва бутун банк тизимининг комплекс баҳолашига ҳамда ҳозирги ва истиқболдаги вақтда умумий ҳолатига таъсирини кўриш имконини беради. Дарҳақиқат, ҳар қандай мамлакат учун банк тизимининг нафақат ҳозирги ҳолати, балки ривожланиш истиқболлари ҳам муҳимдир, бу унинг иқтисодиётдаги асосий позицияси билан изоҳланади.²

1-расм. Банк тизимининг барқарорлиги, ишончилигини таъминлашда банк рисклари мониторингининг ўрни ва роли³

² Травкина Е.В. Роль мониторинга банковских рисков в обеспечении устойчивости банковского сектора России // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2012. №4 (43). С.138.

³ Муаллиф томонидан тайёрланган

Рискларни мониторинг қилиш элементларидан ҳисобланган уларни бошқаришда фойдаланиладиган йўналишлари рискларни кели чиқиш сабаби билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни ўрганиш – бу рискларни бошқариш сиёсати ҳисобланади (1-расм).

Хулоса қилиб айтганда, банк рискларини мониторинг қилиш - бу назоратнинг функционал шакли ҳисобланади (амалда у ўлчанадиган индикатор параметрлари таржимонидан фойдаланган ҳолда банк рискларининг ҳолатини мониторинг қилиш, баҳолаш ва прогноз қилиш учун узлуксиз диагностика жараёни кўринишидаги рискларни бошқаришни англатади) ҳамда молиявий фаолиятнинг ижтимоий аҳамиятга молик соҳаларида рискларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши таҳдидларига қарши курашиш тизимини (зарур назорат муҳитини сақлаш ҳамда рискларни ва уларнинг оқибатларини минималлаштиришга қаратилган тизим), шунингдек, банк тизими бошқарувининг барча даражаларида мустақил фаолият шаклини (тижорат банклари, уларнинг мутахассислари ва ихтисослаштирилган бўлинмаларининг махсус воситалар ва услубий техникалардан фойдаланган ҳолда ташкил этилган фаолият шакли) ҳосил қилади.

Тижорат банклари фаолиятида юзага келувчи рискларнинг аҳамиятлилик даражасини эксперт баҳолаш натижалари бўйича юқори аҳамиятли бўлган кредит рисклари бугунги кунда Ўзбекистон тижорат банклари фаолиятида асосий муаммолардан бири десак тўғри бўлади.

Банк рискларини мониторинг қилиш ва уларни самарали бошқариш борасида ривожланган ва ривожланаётган давлатлар (Буюк Британия, Канада, Япония, Германия, Россия Федерацияси) тажрибасидан келиб чиқиб, банк рисклари натижасида келиб чиқувчи бозор таваккалчилигини бошқариш қуйидаги босқичлардан иборат бўлиши таклиф этилди (2-расм).

2-расм. Банк рискларини бошқариш босқичлари⁴

Банк бозор таваккалчилигининг пайдо бўлиш сабабларини аниқлаш ни баҳолаш мақсадида кўрсаткичлар тизимини жорий этади. Бозор таваккалчиликларини бошқариш кўрсаткичлари тизими банк фаолиятининг аниқ йўналишига таъсир этувчи бозор таваккалчилигини камайтириш юзасидан тегишли қарорлар қабул қилинишига хизмат қилади.

⁴ Муаллиф томонидан илмий тадқиқот натижалари асосида ишлаб чиқилган.

Банк рискларини мониторинг қилиш давомида бозор таваккалчилигини баҳолаш ва самарали бошқариш мақсадида тижорат банки бозор таваккалчилиги миқдорини ҳисоблайди ва динамикасини кузатиб боради. Бунда бозор таваккалчилиги миқдори куйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$MR = \frac{100}{K_1} \times OCP \times 100\% \quad (1)$$

бу ерда:

MR - Бозор таваккалчилиги;

K_1 - Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ўрнатилган регулятив капитал монандлигига қўйилган меъёрнинг энг кичик даражаси;

OCP - очик валюта позициялари⁵.

Илғор хорижий тажрибаларни тадқиқ этиш натижалари (Россия Федерацияси тажрибаси) кўрсатадики, фоиз таваккалчилигини баҳолаш куйидаги инструментларга нисбатан амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

банк кредитларининг ўртача фоиз ставкасига;

банк мажбуриятлари (депозитлари) ўртача фоиз ставкасига;

жалб қилинган ресурслар ва уларни жойлаштириш ҳисобига шакллантирилган активларнинг муддати жиҳатидан мувофиқлаштирилганлигига.

Рискларни бошқариш ва уларни мониторинг қилиш тизимини такомиллаштиришда Халқаро Базель қўмитаси талаблари асосида куйидагиларни амалга ошириш тавсия этилади:

биринчидан, ҳар бир тижорат банклари ўз фаолиятдан келиб чиққан ҳолда операцион, ликвидлик, фоиз, валюта ва кредит рисклари бўйича стресс-тестларнинг янги моделларини татбиқ этиши лозим.

Банк рискларини мониторинг қилиш мақсадида куйидаги асосий чоратадбирлар амалга оширилиши мақсадга мувофиқ:

банк томонидан таваккалчиликларни кўриб чиқишда таваккалчиликни фақат баҳолаш эмас, балки бу таваккалчиликка таъсир этувчи асосий омилларни ажратиш ва баҳолаш ҳамда бозор ҳолатини прогноз қилиш;

тўсатдан пайдо бўлган таваккалчиликлар натижасида юзага келган йўқотишларни қоплаш мақсадида зарур ҳолларда захиралар шакллантириш;

ҳар бир таркибий бўлинма аниқ ўрнатилган ваколат ва ҳисобдорлик доирасида фаолият юритган ҳолда, юқори даражада бозор таваккалчилигини юзага келтирувчи операциялар олдидан коллегиял қарорлар қабул қилиш. Бозор таваккалчилиги натижасида вужудга келувчи йўқотишларни олдиндан билиш ва турли ҳолатларга тайёр туриш мақсадида стресс-тестлаш амалиёти ўтказилиши мумкин.

Стресс-тести молиявий институтларда рискларни таҳлил қилишнинг кенг

⁵ Муаллиф томонидан илмий тадқиқот натижалари асосида ишлаб чиқилган.

тарқалган усули ҳисобланади. Банк регламенти банклар ички рейтингларни қўллашда стресс-тестдан мажбурий фойдаланишни белгилайди. Банк назорати бўйича Базель қўмитасининг тавсияларига мувофиқ, ички рейтинг моделларидан фойдаланувчи банклар капиталнинг етарлилигини баҳолаш учун стресс-тестини ўтказиши керак⁶.

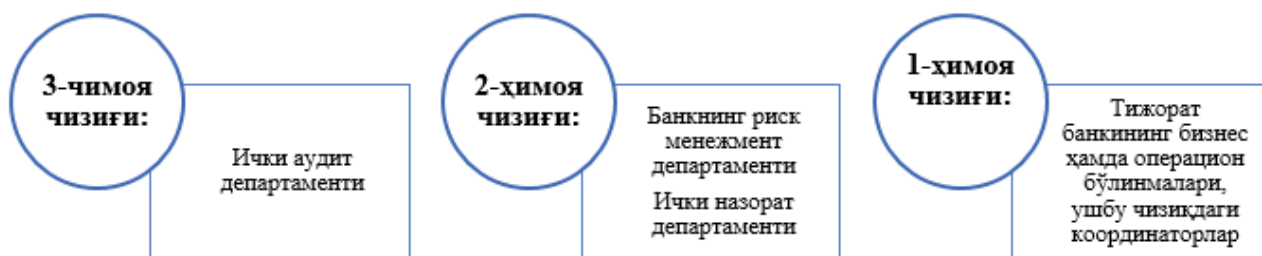
Стресс-тестдан молиявий регуляторлар (марказий банклар ва пруденциал агентликлар) ва халқаро ташкилотлар (ХВЖ каби) банк ва молия тизимларининг мустақамлигини баҳолаш учун фаол фойдаланилади.

иккинчидан, рискларни бошқариш ва мониторинг қилиш жараёнига лимитлаш, ваколатларни тақсимлаш ва қарорлар қабул қилиш тизимларини, риск ҳақида мунтазам ҳисобот бериш каби воситаларни киритиш зарур.

Бу йўналишда банк рискларни бошқариш ва мониторинг қилиш жараёнига лимитлаш доирасида риск аппетити ва стратегиясини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Қуйида риск аппетити орқали амалга оширилувчи ликвидлилик рискинни бошқариш стратегияси ва риск аппетитининг бардошлилик даражаси келтирилган (3-жадвал).

Рискларни бошқариш стратегияси ва банк риск-аппетити - рискларни бошқаришдаги муҳим элементлардир. Бу ҳужжатда банкдаги мавжуд рисклар, уларни бошқариш усуллари, мақсадли параметрлар белгиланади. Риск-аппетит стратегик мақсад ва бизнес-режа кўрсаткичларига эришиш учун банк томонидан қабул қилиниши мумкин бўлган эҳтимолий зарарларнинг жамланиб белгиланган чегаравий даражасидир.

учинчидан, банк Бошқаруви органлари томонидан рискларни комплекс ўрганишда рискларни бошқариш жараёнини банкнинг бизнес жараёнларига интеграциялашган «учта ҳимоя чизиғи»ни таъминлаш орқали амалга ошириш ўзининг ижобий самарасини бериш мумкин (3-расм).

3-расм. Банк рискларини мониторинг қилиш ва бошқаришнинг «учта ҳимоя чизиғи» механизми⁷

Бунда, таваккалчиликларни қабул қилиш (1-ҳимоя чизиғи) - таваккалчиликларни тўғридан-тўғри тайёрлаш ва амалга ошириш, идентификациялаш ва баҳолаш жараёнлари, шунингдек таваккалчиликларни

⁶ International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. — Basel Committee on Banking Supervision, 2019

⁷ Муаллиф томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар натижалари асосида тузилган.

мониторинг қилиш, уларни бошқариш бўйича ички меъёрий ҳужжатларнинг талабларини билиш ва уларга риоя қилиш, операцияларни амалга оширишда таваккалчилик даражасини ҳисобга олиш лозим;

таваккалчиликларни бошқариш (2-ҳимоя чизиғи) - банкнинг риск менежмент департаменти таваккалчиликларни бошқариш механизмлари ва методологиясини ишлаб чиқади, баҳолашни амалга оширади ва таваккалчилик даражасини мониторинг қилади, таваккалчиликлар бўйича ҳисоботларни тузади, банкнинг таваккалчилик даражасини текширади, маслаҳатлар беради, моделлаштиради ва умумий профилини тўплайди, иқтисодий капиталга талаб миқдорини ҳисоблайди. Ички назорат департаменти рискларни бошқариш амалиёти, ички назорат, қонунчилик ва маъмурий қоидаларга риоя қилиш, ички меъёрий ҳужжатларни жорий этишнинг доимий мониторингини амалга ошириш ва адолатсиз ҳаракатлар фактларини текширади;

ички аудит (3-ҳимоя чизиғи) - ички аудит департаменти мавжуд таваккалчиликларни бошқариш жараёнлари сифатини мустақил баҳолашни амалга оширади, бузилишларни аниқлайди ва таваккалчиликларни бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлайди⁸.

Замонавий тижорат банкларидаги рискларни бошқариш тизимига банкнинг барча бўғинлари жалб этади. Илғор тажрибада рискларни бошқариш тизими «учта та ҳимоя чизиғи» механизминини ташкил этишга асосланган.

Банк рискларини мониторинг қилиш тизимини такомиллаштириш доирасида олиб борилган илмий тадқиқотлар натижаларидан келиб чиқиб, банк рискларининг мазмун-моҳияти, уларни бошқариш ва мониторинг қилиш тизими ва тамойиллари, банк рискларини мониторинг қилишдаги замонавий ёндашув ва тенденциялар борасида қуйидаги муҳим хулосалар шакллантирилди:

1. Банк рисклари - банкларнинг молиявий фаолияти давомида турли омиллар таъсирида банк ликвидлигининг эҳтимолий йўқотишларидир. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, банк томонидан ноаниқ ахборотлардан бошқарув ёки қарорларни қабул қилишда фойдаланилиш мазкур эҳтимолий йўқотишлар даражасини оширади ва рискларни молиявий зарарлар билан алмашинувига олиб келади.

2. Банк рискларини мониторинг қилиш - назоратнинг функционал шакли ҳисобланиб молиявий фаолиятнинг ижтимоий аҳамиятга молик соҳаларида рискларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши таҳдидларига қарши курашиш тизимини, шунингдек, банк тизими бошқарувининг барча даражаларида мустақил фаолият шаклини ҳосил қилади.

⁸ Муаллиф томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар натижалари ва “Ўзсаноатқурилишбанк” АТБ маълумотлари.

3. Тадқиқотлар натижасида тузилган банк рискларининг такомиллашган комплекс таснифига асосланиб айтиш мумкинки, биринчи навбатда банк рискларини ташқи ва ички омиллар таъсирида юзага келувчи рисклар сифатида анъанавий таснифлаш муҳим ҳисобланади. Шунингдек, банк рискларини таснифлашда банкларнинг стратегик жиҳатдан ривожланишини таъминлаш билан боғлиқ бир қанча рисклар мавжуд. Жумладан, бу банк рисклари сирасига банкнинг мувозанатлашмаган (беқарор) ликвидлик rischi, ўзгарувчан фоиз rischi, даромадни эҳтимолий йўқотиш rischi, рақобатбардошликни таъминлай олмаслик rischi, капитал ва унинг беқарор оқими билан боғлиқ риск, бошқарув фаолияти билан боғлиқ рисклар киритилади.

4. Банк рискларини мониторинг қилишнинг асосий субъекти тижорат банклари ва нобанк кредит ташкилотларининг фаолиятини мониторинг қилувчи Марказий банк ҳисобланади. Марказий банк томонидан кредит ташкилотларининг барқарорлигини таъминлаш учун мажбурий стандартлар ўрнатилади.

5. Банк рискларини мониторинг қилиш моҳиятини тўлиқ англаш учун унинг банк тизими фаолиятидаги ўрни билиш ва унинг мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришдаги аҳамиятини аниқлаш керак. Шу нуқтаи назардан, банк рискларини мониторинг қилиш зарурати банкларнинг алоҳида иқтисодий ва ижтимоий табиати, шунингдек, уларнинг мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришдаги аҳамияти билан белгиланади.

6. Тижорат банклари фаолиятида юзага келувчи рискларнинг аҳамиятлилиқ даражасини эксперт баҳолаш натижалари шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги кунда тижорат банклари фаолиятида кредит рисклари, операцион рисклар, валюта рисклари билан боғлиқ молиявий фаолият натижасида содир бўлувчи рисклар юқори аҳамиятга эга бўлиб, эксперт баҳолаш натижалари ликвидлилиқ rischi ўрта даражали риск сифатида баҳоланмоқда.

7. Ҳозирги кунда тижорат банклари томонидан ажратилган умумий кредитлар миқдорида давлат улуши мавжуд тижорат банкларининг ҳиссаси юқори эканлиги мазкур банклар фаолиятида рискларни мониторинг қилиб бориш ва мониторинг натижалари асосида мазкур рискларни камайтириш борасида кечиктириб бўлмайдиган чораларни кўриш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2020-2025-йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида” ги ПФ -5992 сонли Фармони, 12.05.2020 йил.

2. Травкина Е.В. Роль мониторинга банковских рисков в обеспечении устойчивости банковского сектора России // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2012
3. Спильниченко В.К. Трансформация банковских платежных систем в экономике России // Экономический журнал. 2012. № 2 (26).
4. Лиходеева Н. И. Применение электронного банкинга при заключении и исполнении банковских договоров [Текст] / Н. И. Лиходеева // Юридическая работа в кредитной организации. – 2014. - No2. – С. 23-27.
5. SHERALI SULTONOV, SHERZOD ALILOV, JASUR RAZZAKOV, KHUSAN ISAEV. DEVELOPMENT WAYS OF STOCK MARKET IN UZBEKISTAN (IN THE CASE OF “TASHKENT” REPUBLICAN STOCK EXCHANGE). Journal of Critical Reviews.2020
6. Sherali Sultonov Nuraliyevich, Nodira Soatova Bobokhanovna. Ways of Fund Market Development in Uzbekistan. Eurasian Scientific Herald.2022
7. Sherali Sultonov. Directions of state regulation of the stock market. International Journal of Economic Growth and Environmental. 2021
8. Мутабар Жураевна Темирханова, Хусан Баходирович Зарипов, Ли Шаоминь. Совершенствование цифровой мобильной связи в современном мире. Бюллетень науки и практики, 2020
9. УЮ Ёроков, ФШ Сулаймонов. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида электрон ахборот алмашишининг аҳамияти ва уни такомиллаштириш масалалари. 2014/9
10. Хайдаров Н.Х. Молия: умумдавлат молияси. Т.: Иқтисод-молия, 2009
11. G.G. Nazarova, N.X.Haydarov, M.T.Akbarov. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. - Т.: MChJ “RAM-S”, 2007
12. ТС Маликов, НХ Хайдаров. Молия: умумдавлат молияси. Тошкент:«IQTISOD-MOLIYA, 2009
13. Т.Маликов, Н.Хайдаров. Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни. 2007
14. Т.С. Маликов, Н.Х. Хайдаров. Финансы: государственные финансы. Учебное пособие. Экономика и финансы. Ташкент. 2009
15. Zaripov Khusan Bakhodirovich. Trends in the Development of the Tax System of the Republic of Uzbekistan. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 2022
16. Zaripov Khusan Bakhodirovich. Current state of taxation of commercial banks in our country. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development. 2022/11/1
17. Зарипов Хусан Баходирович. Методологический конструктив налогового анализа влияния системы налогообложения на деятельность

хозяйствующего субъекта. Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI веке» 2021/11

18. Хусан Зарипов. Налоговое планирование предприятий в Республике Узбекистан. Общество и экономика, 2019

19. ОА Шодиев. Особенности применения упрощенной системы налогообложения в Узбекистане. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2017

20. Olimjon Shodiev. Excise tax: general and special. Академические исследования в современной науке. 2022/12/5

21. ОА Шодиев. Акцизное налогообложение в Узбекистане: общее и особенное. Экономика и бизнес: теория и практика. 2022

22. ОА Шодиев. Акцизный налог в Узбекистане: особенности и проблемы современного развития. Экономика и бизнес: теория и практика. 2021

23. У.Ўроқов. Давлат харидлари тизимида электрон харидлар ҳажмини ошириш масалалари. 2021

24. Sherali Sulstonov, Nodira Soatova. Factors strengthening the tax base of local budgets. Journal of Hunan University. Vol. 49. No. 12 December 2022

25. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-markets/COVID-19-crisis-and-banking-system-resilience.pdf>